

Сербський фольклор у дослідженнях Олександра Потебні¹

Засновник Харківської філологічної школи Олександр Потебня вже першою своєю науковою публікацією «О некоторых символах в славянской народной поэзии» (1860) заявив про себе як славіста — вдумливого дослідника взаємодії мов, літератур, народної словесності різних слов'янських народів. У фольклорному матеріалі, широко використовуваному ним у багатьох працях (не лише з фольклористики), досить частими є посилання на сербські джерела, на усну народну творчість сербів. Чимало міжслов'янських паралелей із зіставленням насамперед російських (великоруських), українських (малоруських) та сербських народнопоетичних образів наведено вченим у монографії «Мысль и язык» (1862). Значна кількість художніх засобів сербського фольклору наявна в потебнянських студіях із лінгвістичної поетики,

¹ У співавторстві з Л. Педченко.

особливо тих, що ввійшли до посмертного видання «Из записок по теории словесности» (1905). В останніх звернено увагу на властивості поетичних епітетів сербських народних пісень, розглянуто в загальному контексті особливості сербських фольклорних метафор і метонімії, інших засобів образності. Отже, є достатні підстави вважати сербський фольклор важливим складником досліджень О. Потебні — і не тільки з погляду ілюстрування певних положень, але й у плані аналізу тих чи тих мовних явищ та наукових узагальнень на основі такого аналізу.

Питання про те, як тлумачив О. Потебня сербську народну поезію, до цього часу спеціально не вивчалось. Не розкрито глибоких теоретичних причин, які спонукали Потебню дуже часто говорити про особливості сербської усної літературної творчості, активно використовувати сербський матеріал у своїх лінгвофілософських і фольклористичних студіях. Як відзначає сербський дослідник Н. Петкович, «анализ этих причин может пролить свет на общую духовную атмосферу конца XIX века, когда поэты пытались доказать, что поэзия, которую в то время заслонили успехи научного прогресса, имеет важную и незаменимую функцию в культуре. Это ясно проступает из толкования А. А. Потебней отношений между поэзией и прозой, иначе говоря, вообще между искусством и наукой» [1: 42].

У магістерській дисертації О. Потебні «О некоторых символах в славянской народной поэзии», крім прикладів з російського та українського фольклору, найчастіше аналізуються тексти сербських народних пісень, прислів'їв та інших фольклорних жанрів головним чином із зібрання Вука Караджича, яке Потебня — це цілком очевидно — знав до тонкощів і надзвичайно цінував. Зокрема, О. Потебня використовує такі праці В. Караджича, як «Српске народне пјесме» (1841–1865, кн. 1–5), «Српске народне пословице и друге различне, као оне у обичај узете рјечи» (1849), «Српске народне приповјетке» (1853), «Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем рјечима» (1852).

Звернення О. Потебні до сербського фольклору й особливо до сербських пісень, записаних В. Караджичем, не є випадковим. Збережені форми чистої усної культури він бачив у краях, означених сербським фольклористом як місце зародження національної епічної пісні. Описи та пояснення Караджича щодо того, як виникають і відтворюються пісні, переходячи «з вуст у вуста», спонукали Потебню до глибокого проникнення в закономірності народнопоетичної творчості. Різні жанри народної поезії відмирають не одночасно: як відомо, передусім зникає епічна пісня. Оскільки найбільш жива та сильна традиція епічного співу збереглась у слов'янському світі саме в Сербії, то логічно думати, що тут уціліли найчистіші форми усної культури [1:

48]. Символізм, дослідженню якого присвячено магістерський твір О. Потебні, «есть остаток незапамятной старины, <...> встретить его можно преимущественно там, где медленнее происходит отделение мысли от языка, куда медленнее проникает новое. <...> Символизм находится в обратном отношении к силе посторонних влияний, а потому он необходимее и яснее у русских и сербов, чем в песнях чехов, лужичан, хорутан, поляков. Эстетическое достоинство произведений народной поэзии падает вместе с символизмом и от тех же причин, между прочим, от уменьшения числа людей, для которых язык и произведения народной словесности — главные средства развития» [3: 8]. Пізніше, у праці «Из записок по теории словесности», О. Потебня назвав сербські й руські (російські та українські) пісні кращими серед слов'янських [2: 215]. З огляду на це стає зрозумілим, чому Потебня у своїх фольклористичних дослідженнях активно посилається на сербські народні пісні та дані, взяті від Вука Караджича. Крім того, як зазначає Н. Петкович, «свидетельства Караджича являются и наиболее достоверными, так как он не смотрел на эпическое творчество со стороны, как объективный наблюдатель и собиратель, но и сам в нем активно участвовал. Его выбор лучшей песни, лучшего варианта, так же как и доработка отдельных стихов и целых песен — все это свидетельствует о том, что Вук Караджич был одним из наших эпических певцов. Неслучайно почти все лучшие эпические песни сосредоточены именно в его собрании» [1: 48].

Загалом можна впевнено сказати, що сербська народна пісня і фольклористичні праці В. Караджича відіграли важливу роль у формуванні поглядів Потебні на усну народну творчість.

Аналізуючи символіку в слов'янській народній поезії, О. Потебня насамперед звертався до проблеми виникнення символу. Походження, еволюцію фольклорного символу вчений пояснював у зв'язку з закономірностями розвитку мови. Досліджуючи слово, зокрема його структуру, внутрішню форму, О. Потебня відзначав характерну для нього символічність. «Слово, — писав він, — выражает не все содержание понятия, а один из признаков, именно тот, который представляется народному воззрению важнейшим. <...> Новые понятия, входя в мысль и язык народа, обозначались звуками, уже прежде имевшими смысл, и основанием при этом служило единство основных признаков в новых и прежде известных понятиях. <...> Известный признак в каждом новом слове получал особенные оттенки. <...> Новые слова рождались со словами уже не первичного, а позднейшего образования и, в свою очередь, удалялись от первого значения признака. Так вместе с лексическим ростом языка затемнялось первоначальное впечатление, выраженное словом» [3: 5]. Але оскільки мова, на думку О. Потебні, «есть столь-

ко же произведение разрушающей, сколько и воссоздающей силы» [там само], власний смисл слова, тобто його внутрішня форма, підтримується в пам'яті народній зіставленням цього слова з іншим, що має подібну внутрішню форму. Потреба відновити забуте власне значення слова стала одною з причин утворення символів. В основі символізації лежить близькість основних ознак, що становлять внутрішню форму назв символу та символізованого предмета. Так, наприклад, Потебня відзначає, що калина стала символом дівчини (*девицы*) саме тому, чому *девица* названа *красною*, за єдністю основного виявлення вогню-світла в словах *девица, красный, калина* [там само].

Отже, на думку Олександра Потебні, упорядкувати символи відповідно до народних уявлень, а не за сваволею того, хто пише, можна тільки з позицій мови.

О. Потебня визначив три головні типи відношень символу до означуваного: порівняння, протиставлення й відношення причиновості. Аналізуючи перший тип — порівняння, вчений звертає увагу на те, що в сербських піснях досить часто зустрічається заперечне порівняння: подається символ у вигляді положення або запитання і відразу за цим заперечується, а на його місце ставиться означуваний предмет, наприклад: «*Надви се облак изнад дјевојак'*; *То не био облак изнад дјевојак', Већ добар јунак тражи дјевојак'*» (Карацић, 1841–1865, I, 2). «Сербские песни, — пише О. Потебня, — опускают сравнение положительное и начинают с отрицания “не... а”. Без сомнения, такое сравнение с отрицанием предполагает положительное, а потому новее последнего» [3: 7].

На матеріалі фольклорних текстів різних слов'янських народів О. Потебня розглянув цілу низку символів, класифікуючи їх за схожістю основного уявлення. При цьому він розглядав символ не тільки як стилістичну категорію, але й як продукт культурно-історичного розвитку народу, пов'язаний з мовою та сприйняттям і пізнанням світу.

У світогляді слов'ян, як відомо, центральне місце належало божествам вогню і світла. Мова, поезія зберегли чимало слів, в основі яких лежать поняття вогню і світла. Життя, голод і спрага, бажання, любов, печаль та інші абстракції уявлялись народові й зображувались у мові та фольклорі як вогонь. Різні символічні функції вогню та світла виявляє О. Потебня і в сербській народній поезії. Так, зв'язок вогню і гніву демонструє серб. *огњевит*, співвідносно з рос. *вспльхив*: «*У тебе кажу мајку пресердиту, браћу огњевиту*» (Карацић, 1841–1865, I, 411), пор. серб. *чемерикаст*, злий. З вогнем пов'язані також поняття рани та хвороби, пор. серб. *загасити ране*, тобто 'загоїти': «*Набра вила по Мирочу биља и загаси ране на јунаку*» (Карацић, 1841–1865, II, 218). Жалива (кропива) зближується з шипшиною та терном

(серб. «*трње боде, а коприве жаре*»), тому що слова *колоть* і *жалить* збігаються в основному уявленні вогню: серб. *пецнути* — *печити* ‘колоти’ однорідне з *печь* і застосовується до жалення змії: «*пецнула (печила) га гуја*» [3: 21–22]. Етимологізуючи слов’янські назви жаливи, Потебня пов’язує їх з *у-кроп* ‘окріп’. «Во всяком случае, — пише вчений, — мы должны искать огня в названии крапивы... еще потому, что кучи крапивы могут заменять купальские костры» [3: 22].

Широкий спектр символічних значень виявляє Потебня і в поняття «світло». «Нет ничего обыкновеннее в народных песнях, как сравнение людей и известных душевных состояний с солнцем, месяцем, звездою, <...> но ни одно из них не служит символом одного пола. Солнце по форме *солонь* и по остаткам верования, что оно жена месяца, должно бы стать символом женщины, но как Владимир в великорусских былинах — красно солнышко, так царь вообще в песнях сербских — “*огрејано сунце*”» [3: 24].

Набагато краще збереглося, вважає Потебня, зближення світла взагалі і світла світил із красою, любов’ю, веселощами. Як зображення краси розглядає Потебня наявний у сербській пісні вираз: «*Анђа... Сунцем главу повезала, Месеком се опасала, А звездами накутила*» (Карацїћ, 1841–1865, I, 342). Обличчя людини уявляється світлим, тобто прекрасним, як сонце: «*Сину лице (из-под покрывала), као жарко (то есть яркое) сунце*» [3: 26]. Світло — сміх як ознака веселощів — звичайний образ сербських пісень в описах краси дівчини: «*Кад се смије, кан да сунце грије*» или «*ка’да бисер сије*» (Карацїћ, 1841–1865, III, 516), а бісер може бути віднесеним до світла.

Значну увагу приділяє Потебня аналізу колористичної символіки, широко залучаючи сербський матеріал. Так, слово *зелен*, етимологічно споріднене зі словами *золото* і *гореть*, на думку вченого, «хорошо помнит свое родство со светом и огнем». Як *лоза*, *босилак* мають у сербських піснях епітет *белый*, так, навпаки, сірий кінь — *коњ зеленко*. Зелені: ріка, озеро (*зелена бојана*, *зелено језеро* — Карацїћ, 1841–1865, II, 98, 105), меч (*мач зелен* — там само, 138, 449) і сокіл, ясний і *сивый* у російських піснях («*к њему дође сив-зелен соколе*» — там само, 383) [3: 28]. Зауважимо, що *сивъ*, на думку Потебні, того ж кореня, що й *синь* (споріднене *сиять*), так що «вместо постоянного в млр. песнях эпитета кукушки *сива* в сrb. встречается «*кукавица сиња*», следовательно, и *сив*, и *зелен* могут быть сведены к *ясный*» [3: 38]. Зелений колір у слов’ян символізує молодість, красу й веселість. Останні два значення О. Потебня знаходить у сербських піснях: «*Паде Мујо (неожиданно пораженный пулею) у зелену траву, Јунак њему из горе говори: “Хоћеш, Мујо, лијепу ђевојку? Ето тебе лијепе ђевојке, А ђевојке зелене травице”*» (Карацїћ, 1841–1865, I, 486, 365); «*Усадих*

лозу серед винограда, Наведох воду са три хладенца, да ми је лоза вазда зелена, наша невјеста вазда **весела**» (Караџић, 1841–1865, I, 86) [3: 29].

Темна ніч у слов'янській поезії є символом горя. Не знаходячи прикладів у російських піснях, О. Потебня підтверджує це положення сербськими даними: «Тавна ноћи, **тавна** ти си! Невјестице, **бледа** ти си! — Како нећу, пуна ти си мрака! Срце моје још пуније јада. Јад јадујем, ником не казујем: Мајке немам, да јој јаде кажем, Ни сестрице да јој се потужим» (Караџић, 1841–1865, I, 225). «Здесь с темно-тою ночи соединена мысль об уединении, как в пословице: “Тавној ноћи нема свједока”. Вообще серб. таван, црн в применении к человеку — печален: “Да ми се је помамити сестри црној”, то есть печальной по смерти брата (Караџић, 1849а, 115, 102, 104); в причитанье за мертвым: “Аох Јокица, жалостна ти мајка! И љубовица у јад останула! Која ће ти тамњет у тамњину, Пријед, брате, реда и б (в) реме-на” (Караџић, 1849а, 105). Темнеть здесь значит стариться, потому что старость и забота-печаль сближаются между собою и противопоставляются свету и молодости» [3: 33–34].

Цікаву інтерпретацію отримує в Потебні образ золотої ниті, яка в сербських весільних піснях сприймається як символ щастя: «Одвила се златна жица од ведра неба, савила се првјенцу око клобука; То не била златна жица од ведра неба, Већ то била добра сређа од мила Бога»; «Пустила се златна жица из рожанства луга, савила се старом свату око клобука». Караджич зауважує, що «из рожанства луга», за словами тих людей, між якими це співається, — з того гаю, де народився Христос. За християнськими нашаруваннями Потебня намагається розпізнати досить відчутні язичницькі вірування. Оскільки звивання і нить стосуються двох вагомих моментів людського життя: шлюб і смерті, а також мають значення щастя, відповідно нить — доля взагалі. Спираючись на тексти сербських пісень про ниті з неба або з гаю, назва якого нагадує Рожаниць, О. Потебня робить висновок про те, що ниті ці ведуться міфічними істотами, що відають долями людей. «Сербская сказка представляет “добрѹ сређу” прекрасною девицей, прядущею золотую нить, а что несчастье прядет, видно из пословицы “несређа танко преде”, то есть легко может приключиться (может быть, к нити судьбы относится и “где тонко, там и рвется”))» [3: 73].

У своєму дослідженні Потебня звертається не тільки до сербських фольклорних текстів різних жанрів, але й до етнографічних даних. Так, досліджуючи символіку обливання, він аналізує описаний Караджичем обряд обливання «Додоли»: «У сербов в засуху одна девушка, раздевшись донага, обвивается цветами и травами, так что тела нигде не видно. Эта “Додола” в сопровождении других девиц, которые поют вызывающие дождь песни, идет по селу и останавлива-

ется перед каждою избою. Каждая хозяйка выносит полное ведро воды и выливает его на Додола. Ее спутницы при этом поют: *“Ми идемо преко села, Ој Додоле, мој Божо-ле! А облаци преко неба, из облака прстен паде, Ујазми га коловођа”* (Карацић, 1841–1865, I, 113)» [3: 58–59]. «Облак в сербских песнях, — відзначає О. Потебня, — символизирует жениха, а перстень — символ брака. Додола, молящая дождя и обрученная с облаком, есть земля. Оплодотворение стыдливо обозначено перстнем. Земля представляется напоенною, что видно из серб. и млр. *пијан, као земља, пьяный, як земля*» [3: 59].

Інтегративний підхід до аналізованого матеріалу, прагнення розглядати фольклорні і мовні дані на широкому культурно-світоглядному тлі — все це дозволяє вважати О. Потебню одним з попередників етнолінгвістичного напрямку в сучасній філології.

На межі XX і XXI століть класичні дослідження О. Потебні з фольклору не лише зберігають академічну цікавість, але й ніби переживають нове народження. Співвідношення слова і міфу, мови і світобачення, проблеми антропоцентричної настанови в мові, мовної картини світу, культурного й народнопоетичного символізму — весь цей спектр проблем, порушуваних і розв’язуваних видатним харківським філологом, не втрачає актуальності і в наш час. Від міждисциплінарної розпорошеності та спеціалізації ми знову прагнемо до синтезу й універсальності. І знаходимо високі взірці в класичних творах Потебні [4: 447].

Отже, проблематика і плідні ідеї творчої спадщини О. Потебні знов опиняються в центрі уваги гуманітарної науки.

Література

1. Петкович Н. Сербская народная песня в исследованиях А. А. Потебни // Художественные связи народов России и Югославии. — М., 1987. — С. 42–52.
2. Потебня А. А. Из записок по теории словесности // Потебня А. А. Теоретическая поэтика. — М.: Высш. шк., 1990. — С. 132–314.
3. Потебня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии // Потебня А. А. Символ и миф в народной культуре. — М.: Лабиринт, 2000. — С. 5–91.
4. Топорков А. Л. Работы А. А. Потебни о народной поэзии // Потебня А. А. Символ и миф в народной культуре. — М.: Лабиринт, 2000. — С. 442–447.

Список джерел, які цитує О. Потебня

Караџић В. С. Ковчежић за историју, језик и обичаје срба сва три закона. — Беч, 1849. (а)

Караџић В. С. Српске народне пјесме. — Беч, 1841–1865. — Књ. 1–5.

Караџић В. С. Српске народне пословице и друге различне као оне у обичај узете ријечи. — Беч, 1849. (б)

Караџић В. С. Српске народне приповијетке. — Беч, 1853.

Караџић В. С. Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима. — Беч, 1852.